

ӘОЖ 81'373; 001.4

К.А. Құсманова

Д. Серікбаев атындағы ШҚМТУ-дың доценті, ф.ғ.д. Қазақстан, Өскемен қ.
E-mail: Kusmanova_2014@mail.ru

Айтыс өлеңдеріндегі араб, парсы, иран тілдерінен енген сөздердің қолданылуы

Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысындағы айтыс өлеңдерінің тілдік ерекшеліктері қарастырылады. Әдеби тілдің дамуына айтыс өлеңдерінің де әсер-ықпалы ұшан теңіз. Сол кезеңдегі атақты айтыскер ақындардың тілінде кездесетін араб, парсы, иран тілдерінен енген көптеген сөздер қазақ тіліне сіңіп, байырғы сөздер қатарына қосылды. Олар қазіргі кезде әдеби тіліміздің қажетін өтеп жүр. Әр ақынның кірме сөздерді шебер қолдану ерекшеліктеріне қарай талданып беріледі. Ақындардың тіліндегі кірме синтаксистік эдипицалардың сипаты, қолданылу шеңбері, функциясы қарастырылады.

Түйін сөздер: араб, парсы, лексикалық жүйе, кітаби тіл, айтыс, префикс, ислам каноны.

К.А. Kusmanova

Loan words from arabic, persian, iranian language

The article examines the impact of the loan words for the literary Kazakh language.

Keywords: arabic, persian, lexical structure, aitys, prefix, islamic canons.

К.А. Құсманова

Займствованные слова из арабского, персидского, иранского языка

В статье рассматривается влияние займствованных слов на литературный казахский язык.

Ключевые слова: арабский, персидский, лексические структуры, айтыс, префикс, исламские каноны.

Қай ғасырды алсақ та түрлі себептермен тілімізге араб, парсы сөздері ауысып отырған. Араб, парсы сөздерінің лексикалық қабатын көбінесе мұсылманша сауатты болған, шығыс тілдерін білген ақындардан, жұмбақ айтысының, жазба айтысының (Нұржанның Сапарғалимен, Бибісарамен; Кердері Әбубәкірдің Құлымбетпен; Қарасақал Ерімбеттің Шораяқтың Омарымен; Кете Жүсіптің Қуанышпен; Тұрмағамбеттің Жүрсінмен, Шәді төремен; Шәкей салдың алты ақынмен айтысы) өкілдерінен көреміз. Мысалы, Мансұр ақын мұсылман мектебінде оқып білім алған, шығыс әдебиетін сүйіп оқып, көптеген қисса, дастандар жатқа білген және соған еліктеп дастан жазған. Немесе Қаңлы Жүсіп Қадырбергенұлы шығыс медресесінде оқып білім алған. Қаңлы Жүсіп “Мағпура қыз”, “Мәрдi Салық”, “Жүктi қыз” деп аталатын ондаған дастан жаз-

ған. Кердері Әбубәкір де Орынбор мен Троицкіде мектеп, медресе бітірген, кітап басып шығарған. Нұржан Наушабаев мұсылман медресесінде оқып білім алған. Ислам дінінің канондарынан аударма жасаған. Мысалы, Кердері Әбубәкірдің “Исламның бес парызы”, Нұржан Наушабаевтың “Қырық қадис” және т.б. аудармаларын айтуға болады.

Сонымен бірге XIX ғасырдағы қоғамда болып жатқан саяси-экономикалық өзгерістер, ислам дінінің (XIX ғасырдың II жартысында) кең тарауы, оқу-білім, мәдениетке қатысты ұғымдардың атауы, күнделікті өмірге қатысты сөздер және “кітаби тілдің” ықпалы айтыс ақындарының тіліне де әсер етті.

Айтыс ақындарының тілінде жалпыхалықтық сипат алған, тіпті, әдеби нормаға еніп кеткен немесе бір ғана ақынның стиліне тән сөздер де қолданылғанын байқаймыз.

XIX ғасырдың II жартысында дінге байланысты көптеген араб, парсы сөздері тілімізге енді. Оны жоғарыда атап кеткен ақындардың тілінде молынан кездестіреміз. Мысалы, пәруардігер (құдай), пайғамбардың қиссасы, періште, адам ата, хауа ана, дұға, рух, шарифат, зікір, жаназа, підия, намаз, аят, хадис, мақшар, мұқтасар, ұрмақ, бейіт, фатиха, бенде және т.б. Дінге қатысты сөздердің өзі ғылым, қисса, мұқтасар (діни кітап аты) сөздерімен тіркесіп келген. Мысалы, періштелер білмеген ғылым еді, пайғамбардың қиссасы және т.б. Ақындар айтысы кезінде мұсылман дінінің жарлықтары мен заң ережелері жағынан білім сынасады. Шөже Кемпірбайды жеңгенде “уаттури уэззейтуни” аятының мағынасын айт деп қысады. Онысы діндер аңызы бойынша, Мұсаның Син (Синай) тауына шығып, құдаймен жауаптасқанын келтіріп, сондағы айтысқан сөздерін өлеңмен шешіп бер дегені еді. Кемпірбайда бұны шешерлік білім болмай, жеңіліп қалады.

Рысжан мен Әсеттің жұмбақ айтысында да Рысжан Мекке, ораза, намаз, қажы, зекет сияқты дінге байланысты сөздерді: М.Р.Н.Қ.З. әріптерімен астарлап жұмбақ етеді:

Бір сарай нұрланады жалғыз миммен,
Ра мен нұн, хи менен зи оған ерген.
Бұл бес әріп бес сөздің бесеуінде,
Білдің бе мағынасын қайдан келген [9, 350].

Ал, Шөже сөзімнен мін таппайсың, кітап сөзіндей, он жеті ақынды жеңген мен Шөжемін деп Кемпірбайды ықтыра сөйлеп былай дейді:

Мұқтасар сөзім майда тақтасындай,
Бұхардың омырауым қақпасындай.
Көзіме он жеті ақын түк қылған жоқ,
Білем, бұған, сен ғамал таппасыңды-ай [9, 77].

Ілгерідегі мысалдарда дінге байланысты сөздердің (ертеден келе жатқаны бар) біразы тұрақтап қалса, кейбіреуі тілдік айналымнан шығып қалған. Мысалы, мақшар – мәхшәр араб сөзі, адамдарды жәннәт пен тозаққа айыратын күн деген мағынада айтыс ақындары тілінде ең жиі қолданылған сөз: “Мақшарда күйер дейді екі беті, Мақшар күн тартар ма екен қастарына, Күнінде таңда мақшар болса жиын”. Ақын Сара:

Жиенкүл ерім болып тұрар ма екен,
Күнінде таңда мақшар болса жиын [23, 150].

Оқу-білімге байланысты сөздер: ғазал, ғылым, нама, хат, сия, бәйіт, назым және т.б. Сондай-ақ араб әріптерін әр қырынан образды түрде жұмбақтаған және шешуін де суреттеп жеткізген. Мысалы, Кете Жүсіптің шешуі:

Қос гауһар төбесіне орнатқан тас,
Болады екі нүкте – қос ноқаттан.
Айдында жүзіп жүрген қаздың басы
Арабша уау-дың әрпі о-ға ұқсатқан [21, 524].

Немесе:

Үш тісті үстінде үш тас – шынның әрпі,
Сипаты қашық емес қол орақтан [10, 525].

Таубайдың Жүсібі шығыс поэзиясының түрлерін өлең жолдарына былай келтіреді:

әбият, назым, ғазал, бәйіт, мұхаммас,
Мазмұнын көріп едім бір талайдың [21, 196].

Сонымен бірге көптеген араб, парсы сөздері айтыс ақындарының шығармаларында жарыса қолданылған. Мысалы: ақын – шайыр, хат – нама, құдай – пәруардігер, өлке – уалаят және т.б.

Төребай мен Сараның айтысынан үзінді келтірсек:

Мен де білем сенің де бар екенін,
Найманда ақынсымақ Сара екенін [18, 115].

Я болмаса:

Әсетпен сен айтыстың сиыр жылы,
Жүсіпбек келіп кетті барыс жылы.
Сара, сен шамалы ақын болсаң-дағы,
Шығарды атағыңды Біржан жыры [18, 116].

Немесе Жамбыл:

Уа, ку таңдай, Жалайыр!
Менен асқан еліңде
Бар ма сірә бір шайыр? [9, 206].

Немесе Нұрила:

Туғызған құдай жұрттың несібіне
Жігітсің өзің дана, сөзің шайыр [21, 382].

Ақын сөзі біздің ұғымымызда поэзиялық туындыларды, өлең, жыр-дастан, поэмаларды ауызша айтып, не жазып шығаратын

өнер иесі, халықтың көркемдік дәстүрлерін қалыптастырып, жалғастыратын сөз шебері, импровизатор болса, шайыр арабша (шағер) – суырып салма ақын. Бұл сөздер айтыс ақындарының тілінде жарыса, қатар қолданылып отырған, кейін тілімізде ақын сөзі тұрақтанып қалған, тіпті, қазақ сөздерімен емес, араб, парсы сөздері өзара қабаттасып қолданылғанын да байқаймыз. Мысалы, хат немесе нама. Мұсаның бірінші хаты:

Хат жаздым сәлемнама Манатжанға,
Бегіне жанның бәрін қаратқанға [9, 464].

Немесе Ысмағұлдың Ақан серіге жазған хаты:

Құрметтілеу бағдында жазған намам,
Саламат күйлісіз бе есен-аман? [21, 103].

Хат араб тілінен еніп, біреуге жіберілетін қағазға жазылған хабар, сәлем деген мағынаны білдірсе, нама парсы тілінен кіріп хат, хат арқылы жазылған эпикалық шығарма, поэма дегенді білдіреді. Ал әдеби тілдің талаптарына, нормасына сай хат сөзі қабылданған.

Сол сияқты Ахмет:

Ғаламның он сегіз мың құдайысың
Тура жол өзің баста, пәруардигар [18, 113].

Я болмаса, пәруардигер сөзін Абайдың өлеңінен де кездестіреміз:

Мал мен бақтың кеселін ұя бұзар,
Пәруардигер жаратқан несін жан қып! [19, 25].

Мұндағы бір шумакқа құдайысың, пәруардигер сөздері жарыса келтірілген, пәруардигер парсы тілінің сөзі – құдай, тәңірі деген мағынаны білдіреді. Ал жалпы халықтық тілде құдай сөзі тілдік айналымға еніп, тұрақтанып қалды. Уалаят, өлке сөздері сол кезде жиі қолданылған сөздер екенін байқаймыз. Ал қазіргі тілдік айналымда көбінесе облыс сөзі қолданылып жүр.

Сонымен бірге айтыс өлеңдерінде *-би* (*-бе*, *-бей*), *-на* (*-не*) префикстері және *-дама* қосымшасы арқылы жасалған араб, парсы сөздері молынан кездеседі.

Қазақ тілінде араб, парсы тілдерінен еніп, қазір сөз түбіріне бөлінбестей болып кірігіп

кеткен екі префикс бар (*-би*, *-на*). Енді соларға тоқтала кетейік.

-би (фонетикалық варианттары *-бе*, *-бей*) префиксі сөздердің түбірлерінен (негізінен) бұрын қосылады әрі ол сын есім тудыру жағынан өнімді болып келеді. Бұл префикс зат есімде бейнеленген нәрсенің жоқ екенін көрсетеді. Негізінде *-би*, *-бей* префиксі араб және парсы тілдерінен ауысқан сөздерге жалғанады. Бұны біз айтыс ақындарының өлеңдерінен де байқаймыз. Мысалы: *бейынтымақ*, *бейпарасат*, *бейпарық*, *бейақиқат*, *бейхош*, *бейхабар*, *бейақыл*, *беймағына*, *бейхұрмет*, *бей-абырой*, *бейасыл*, *бейтағдыр*, *бейқайрат*, *бейдерек*, *бейтәртіп*, *бисерілік*, *биона*, *бипарасат*, *бейхая*, *бейлайқат*, *бейзат*, *билаж* және тағы басқа мысалдарды өлең жолдарынан көреміз. Айтыстың классикалық үлгісі “Біржан-Сарада” төмендегідей берілген

Обалың Есімбек пен Тұрысбекке,
Жігітің жөндеу екен, ей, бейшара [23, 153].

Я болмаса:

Бар еді ұлы-қызың ей, Қажы аға,
Қалдың ғой Біржан деген беймазаға [23, 153].

Немесе Майлықожа мен Гүлханымның айтысында Гүлханым:

«Бейқайратқа – пейіш жоқ» деген сөз бар,
Жүрмесен іс бітер ме бұзып-жарып? [21, 120].

-би префиксі қазақтың төл сөздеріне де жалғанады. Мысалы, Сүйінбай мен Тезек төренің айтысында Тезек:

Ұлы жүз өзі бейбас, сұғанақ жұрт,
Баламды жібермеймін деген екен [9, 125].

Немесе Аппаздың екі Жүсіпке айтқан аралық сөзі:

Ақылдың мизанына өлшегенде,
Ойлашы, қайсы жол – дүр, қайсы бейжол? [21, 255].

Немесе Мықан:

Болыппыз біз бейсақал, сіз ақсақал,
Болыппыз сіз биік те, біздер тапал [9, 264].

Жоғарыдағы мысалдарда -би префиксі араб, парсы сөздеріне жалғанып сын есім жасап тұр. Бұл префикстер белгілі бір затта, не құбылыста тиісті сапаның, белгінің жоқтығын көрсетеді. Ал, бейшара, беймаза деген сөздер тілімізге әбден сіңіп, тұтас сөз қалпында қабылданып тұрса, бейқайрат – белгілі бір стильдік мақсатта пайдаланылған сөз. Өлең жолдарында *шарасыз, мазасыз, қайратсыз дегеннен гәрі, бейшара, беймаза, бейқайрат деп қолданса, әсерлілігі басымырақ* сияқты. Және *бас – бейбас, жол – бейжол, сақал – бейсақал* қазақтың төл сөздеріне жалғанып, -би, -бей префикстері зат есімде бейнеленген нәрсенің жоқ екенін байқатады.

-на (-не) префиксі -би қосымшасына (префикс) өте ұқсас. Сөз алдына жалғанып “емес” мағынасын білдіреді. Көбінесе араб, парсы сөздеріне жалғанып сын есім тудырады. Мысалы, қолай – неқолай, мақұл – намақұл және т.б. Кете Жүсіптің Қаңлы Жүсіпке екінші қайтарған жауабында:

Қалада хатың келіп тиді маған,
Оқуға уақытым нехош болдым науқас [21, 258].

Немесе Нұрилла:

Наясап бейәдептің тіл сазайын.
Өлеңім үстем келіп төбеледім [21, 386].

Бірінші мысалда -на префиксі арқылы Кете Жүсіптің хатты оқуға көңіл-хошы, уақыты жоқтығын көрсетіп, көңілсіз деген наясап – найсап (парсыша, арабша), -на префикс + инсаф әділдік, туралық, ар, намыс, ұят, ұждан деген мағынаны білдіреді. -на префиксінің қосылуы арқылы арсыз, ұятсыз деген жаңа сөз жасап тұр. Нұрилла арсыздың, әдепсіздің сазайын өлеңменен берейін деп тұрғандай.

Қазақ тілінде шеттен ауысқан лексикалық элементтермен бірге енген зат есімнің бірқатар жұрнақтары да бар.

-дама – парсы тіліндегі -наме-нің фонетикалық өзгерген түрі. -дама жұрнағының қазақ тіліндегі фонетикалық варианттары -деме, -тама, -теме. Парсы тілінде “наме” сөзінің өзіндік дербес мағынасы бар. Нама – хат, кітап, құжат деген сөз. Қазақ тілінде оның дербес мағынасы жоқ. -дама және оның басқа ва-

рианттары зат есім жұрнақтарының рөлін атқарады және де есімдерге жалғанып жаңа сөз тудырады.

Айтыс ақындарының тілінен -дама жұрнағының қолданылуын қарастырайық. Мысалы, Табия:

Өліпті наурызнамадан талай ата,
Көл қылмақ ризықты қауым бата.
Көжеден наурызнама он бір астау
Шем деп ескі кегін алды жата [18, 217].

Немесе Мұсаның бірінші хаты:

Хат жаздым сәлемнама Манатжанға,
Бетіне жанның бәрін қаратқанға [9, 464].

Наурызнама – жаңа жылдың келу құрметіне арналатын мерекелі дәстүрлі мол тағам, наурыз көже. Наурыз сөзіне -наме қосымшасы жалғанып жаңа сөз жасалынып тұр. Ал сәлемнамадағы сәлем, біріншіден, (сәлем араб сөзі – *саләм*), біреуге жеке өз атынан, не қоғам атынан достық сезіммен білдірген жақсы тілек, амандық, саулық. -нама қосымшасы сәлем сөзіне жалғанып, “амандық, саулық туралы хат” дегенді білдіріп тұр. -нама жұрнағы бұл мысалда өзінің “хат” деген мағынасын толығырақ сақтап қалған. Сондай-ақ сөз тудырушы қосымша ретінде (-наз, -қор) жұрнақтары да пайдаланылған.

Бұл префикстер туралы ғалым С.М. Исаев: “Қазақ тілінде префикс деген тұлға жоқ, беймаза, бейшара, бейбақ, бейқам, бейкүнә, наразы, нақұрыс т.б. сияқты иран тілдерінен сол күйінде енген сөздердегі -бей (-би), -на қазақ тілінде грамматикалық тұлға дәрежесіне көтеріле алмай қалып қойды”, – дейді [34, 209].

Сонымен, -би (фонетикалық варианттары -бе, -бей), -на префикстері айтыс ақындарының тілінде араб, парсы және қазақтың төл сөздеріне түбірден бұрын қосылып, көбінесе сын есім тудырады. Бұл префикстер белгілі бір затта не құбылыста тиісті сапаның немесе белгінің жоқтығын көрсетеді. Және де өлеңнің ұйқасын, буын санын реттеуде, сонымен бірге өлеңге экспрессивтік-эмоционалдық реңк беруде қолданылғанға ұқсайды.

Әдебиеттер

- 1 Айтыс. – Алматы: Жазушы, I т., 1965. – 556 б.
- 2 Айтыс. – Алматы, 1964. – 431 б.
- 3 Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым. – I т., 1993. – 280 б.
- 4 Кенжебаев Б. Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары. – Алматы, 1958. – 306 б.
- 5 Айтыс. – Алматы: Жазушы, II т., 1965. – 664 б.
- 6 Айтыс. Жауапты шығарушы А. Әлманов. – Алматы: Жазушы, II т., 1988. – 352 б.

References

- 1 Aitys. – Almaty: writer, 1 volume, 1965. – 556.
- 2 Aitys. – Almaty, 1964. – 431.
- 3 Toraigyrov S. Two volumes of the collection composition. – Almaty: Science, 1993. 280.
- 4 Kenzhebaev B. Democrat writers of Kazakh nation in the early 20th century. – Almaty: writer, 2 volume, 1965. – 305.
- 5 Aitys. – Almaty: writer, 2 v., 1965. – 644.
- 6 Aitys. Writer originator A. Almanov. – Almaty: writer, 2 v., 1988. – 352.